

Mfina Ukpeeb ikọ Ibibio ke Ikpeghe Yuniọ Sekondri ke Akwa Ibom Sted

Emmanuel Akaninyene Okon

Department of Linguistics & Nigerian Languages

University of Uyo, Nigeria.

emmanuelaokon@uniuyo.edu.ng

[09049894697](tel:09049894697)

Abstract

The Ibibio language is the only identity through which the Ibibio person of Akwa Ibom State can be identified. This paper x-rays different problems affecting the teaching and learning of Ibibio language in junior secondary schools. From findings conducted in some selected schools within the state, it is discovered that there is a dearth of trained and qualified teachers to teach this language in schools located in Akwa Ibom State. The lack of relevant teaching and reading materials in the language is also observed as another factor militating against the development of this language. Again, the native speakers have embraced the attitude of ‘ours is bad philosophy’ making the language emotionally instead of culturally bound. However, the government’s concern on language matters is what (Essien 2003) describes as ‘lame’ despite excellent policies. The teaching and learning of this language should be the concern of all the Ibibios. As a way of surmounting these problems, this paper suggests that every speaker and teacher of the language should demonstrate a positive attitude to prevent it from extinction. The government should try to implement good policies regarding the status of the language. The words of the researcher are ‘lose your language and lose your identity’. Language is an identity of a people. If one must develop, one must speak, learn and teach the language of one’s community.

Keywords: Akwa Ibom, Ibibio language, Junior secondary, policies, teaching.

Ibio-ibio ikọ

Usem Ibibio odo nkukweñe idiọọñọ emi ekemeke idad ndiọọñọ owo otoho idañ Ibibio ye Akwa Ibom Sted. Nduuñọ emi anekke adeed ase mme nsio-nsio mfina ebaaha ke edikpekpeeb usem emi ke ikpehe ufọkñwed yuniọ sekondri. Mme isañ se enam eka mme nsio-nsio ufọkñwed ke sted emi eyaaña ọwọd ke nti mme andikpeeb usem emi iwakka. Mfina eñwen odo ke ñwed se ewed ke usem Ibibio ọsọñ edikid eti-eti. Nko, ñnyin mme unie usem imaaha isem usem emi, inyaññọ iyak ndito nnyin esem nko ye nnyin. Ukara etimme enie nti ekikere ebaña mme usem obio nnyin, ado ammo iniehe nsọọñọ nda ke mbed ke afañ usem, Essien (2003). Mfina ukpeeb ikọ Ibibio odo mfina afid owo otoho idañ Ibibio. kuutommo “nsiimbehe”, ke akpedo ubegheke mfın, ayaubeghe ñkpọñ. Yak edaaña eda esin ñkọd ke usem idañ mbaak ñkpọñ. Yak ukara enie nsọọñọ nda ke mbed ammo. Ikọ nduuñọ ado, duọọk usem, duọọk idem. Usem ke ekama etoiyo enyañ ediọọñọ mme awo ye nsio-nsio emana. Yak esem ndad-mmama usem afid usen ke ayaafon.

Akpan adañ ikọ: Akwa Ibim, usem Ibibio, yuniọ sekondri, mbed, ukpeeb

1. Ntọọñọ Ikọ

Ikọ Ibibio ado keed ke otu mme umiañ usem ebaaha ke idañ nnyin Nigeria. Anye ado usem emi esemme ke Akwa Ibom Sted. (Greenberg 1963) anam nọ ediọọñọ ke Ikọ Ibibio asine ke ikpehe Cross River ke ubon usem ake Niger Congo. Niger Congo ado ata ekamba ubon anọ akpanakpan mme usem ke idañ Africa. Nko, ufa adimaana mbaaña mme usem ndon ke mme nsio-nsio ubon

anam edioño ke usem Ibibio, ye mme mfen nte Uda, Efik, Anaañ edisine ke ikpehe ubon edioño nte Lower Cross ke ufa ekamba ñkòk usem adoho Benue-Congo, Williamson (1989), Okon (2012). Essien (1990) mme Urua (2000) ke nduño ammò, enam edioño ke ñkpò nte awo mudioño inaañ esem ikò Ibibio. Ñko, Ibibio ado ayòghò usem inaañ anieghe umiañ mbon se isem ke idañ Nigeria ke ini usem ake Hausa, Yoruba ye Igbo eboiyoke iso.

Ke esioho Ibibio efeb, mme nsio-nsio usem nte Anaañ, Ekìt, ye mbon mfen ebañña ke Akwa Ibom Sted. Nduño abo ntom ke ikò Anaañ mme Ekìt emi, enekke ekpere usem Ibibio ke ubono ñkpò, Essien (1990), Connell (1991), (1994), Urua (1996) ye Okon (2012). Ntak ado ke awo asemme Anaañ mme Ekìt akop ikò Ibibio ke unana adika ukpeeb. Ke eboiyoke ado, mme nsio-nsio ikò, ye daña mbet usem eba ke mme usem emi inieñeke ukpaghòde. Mme usem mfen esemme ke sted emi edoño ke ke otu mme usem ake Lower Cross edo: Orò, Ibenò, Obolo, Itu Mbonusò, Iwere, Iko, Nkari, Efik. Ntak eboho ke mme usem emi enie ewuana ye mfen ado ke ata afid ammò ewuño eto akpan adañ akereke ufa Benue Congo.

Ke ikpa ñwed emi, Ibibio ada anò usem, amaana ada anò mbon se isem enye etoho Akwa Ibom Sted. (Urua 2000) abo ntom, ke idañ duop mme inaañ ke otu idañ edip mme duop mme keed ke Akwa Ibom Sted esem ikò Ibibio. Mme idañ se isem edo: Uyo, Uruan, Etinan, Nsit Ibom, Nsit Atai, Nsit Ubium, Ibesikpo Asutan, Ikòno, Ini, Ikòt Abasi, Mkpat Enin, Ibiño Ibom, Onna ye Eket. Mbaak ikò ediwak ibòhò, yak ikpòñ mbre ika ikim ebòt.

Ke ikpa ñwed ami, iyaiben ideed ise mme nsio-nsio mfin ebaññake ke afañ ukpeeb ikò Ibibio ke ufòkñwed yuniò sekòndri mi ke Akwa Ibom Sted. Iyainyāñ ise mme ufòn ami ndad mmana usem anamma anò idañ. Ado mbemiso itòño mfaaña emi ayòhò-ayòhò, iya-ideet ise se usem awuño anyāñ ada anò. Iya imaana ise uyo abiisi ikò Ibibio (uyo ubòp ikò mme uyo utad ikò)

Yak nsòsòp mbo ke idoho ñkpò se iyaiya inyāñ ifòn daña ndusak owo edat ikò idañ ammò (Ibibio) nte mbio ke ntak usem mfen nte ake mbakara. Ado yak itoiyo inyāñ idiño ke miikpidoho usem, idañ ndomokeed ikpibaaha. Usem ndomokeed akeedodo ado uku idañ. Ikò nduño ami ado; duòk usem, duòk idañ. Usem ado idiño idañ. Yak edakka eda esin ñkòd ke usem mbaak ñkpòñ.

2. Nsoo ido usem?

Usem ado ñkpò ami afid awo ebenne emana ke mme idañ keed-e-keed. Ibaaha idañ ndomokeed amiiñiehe usem ebenne edioño ammo. Uwak mme ntaifiòk enò mme nsio-nsio ekikere ebaña se usem awuño. Olaoye (2007) abo ke usem ado ata ñkpò utom awo abenne abò ifiòk ye ukpeeb ke ñkanñak amò. Ñko, Hudson (1996) abo ke usem ado ifiòk ye mme mbet emi ewòtò idem ke usem. Usem ado akpasa eduuwem, udia, nsine, ukpono Abasi ye mme nsio-nsio ñkpò mfen edoño ke esid. Ke ibi-ibio usāñ, usem ke afid mme ñkpoduoghò idañ keed-e-keed edoño. Mmiikpiidoghò usem, idañ ndomokeed ikpibaaha. Labov (1973) asòño abo ke umaukid usem, amekid idañ. Usem ado idañ.

Ataifiòk mfen, Chomsky (1968), abo ke usem ado ñkpò afid awo enieghe. Ke edisòño se enye atañ abaña usem, Essien (1990) abo ke usem ado saña-saña enò afid awo enieghe. Mme ekikere emi eben ewòt nte ke usem ado ñkpò-ndad-mmana. Ke editañ ke usāñ mfen, usem ado ñkpò Abasi abotto esin awo ke idem. Eben usem ekpeeb awo ñkpò. Eben usem enyam urua, eneme nneme. Usem ato abot. Usem amaakpa, idañ inieghe ntòño.

3. Uyo Abisi ikọ Ibibio

Ikọ Ibibio ikisakkake ke ukana. Ikọ Ibibio amaababa tọọño ke esed, ado ata ediwewet usem emi ikisoppo itọọño. Mbemiso mme unie idan nte Essien (1989), 1990, Urua (2000), Iwokedok (2003), etọọño ewet nkpo ebaña ikọ idan ammọ, mme awo nte Jeffreys (1935), Kaufman (1968), Connell (1987) (ikweññeke ke ndo) ekedoñño mfa awo emanam nduuno ke usem Ibibio eka anyan. Ikọ Ibibio nte daña umiañ usem ke ederimbod eba, anie uyo abiisi amọ edoho uyo (ubop ye utad ikọ) saña-saña. Akposak ado nte mfaaña akponno mme ibad abiisi ifañ ke usem Ibibio anie, Essien (1990) abo ke usem Ibibio anie uyo ubop ikọ duop mme itiaita ye uyo utad ikọ duop. Nduuno amọ aben awot nte ke mme uyo ubop ikọ ke usem emi edo: **[p, b, t, d, k, kp, f, s, m, n, ŋ, j, ɲw, r R/ɾ, s, w, j]**. Nko ye **[a, e, ə, i, o, ɔ, ʌ, u, ʊ]** nte mme uyo utad ikọ.

Urua (2000) abo ntom ke usem Ibibio anie uyo utad ikọ duop nko. Mfaaña anekke akpon ke itie uyo utad ikọ emi. Kaufman (1968) ate ke usem Ibibio anie uyo utad ikọ itiokeed **[a, e, i, o, ɔ u.]**. Utip (1990) abo ke usem Ibibio anie uyo utad ikọ usakkeed ke nduuno amọ. Ikpiben nduuno Essien ye Urua ideet ise, iyaiikit nte ke Urua aduuno akek it mme nsio-nsio uyo abiisi ke afañ uyo ubop ikọ ammiisineke ke akpasa nduuno ake Essien. Ado Umoh (1985) ye Urua (2000) enie ndunyimme ye Essien (1990) nte ke uyo utad ikọ duop ke usem Ibibio anie. Yak iyaak mfaaña ando inim dion.

Abiisi Ikọ Ibibio anieeñe mbed. Anie ndusak uyom ikọ nte **[ɾ, β, i, ʌ, ə]** awo mmiimenne itọọño ubop ikọ mme utad ikọ ke usem Ibibio. Anekke afon eti-eti nnyin adikpidioño nte ke daña ikọ mbakara ye mme usem mfen enie mbed ke daña mme uyo ikọ ebono ke nde ke nde, ikọ Ibibio nko anie ndukoppo ke ndido usem ye daña ebop mme ikọ. Yak iben se isak itañ emi isin ke uwadnkpo ise. Yak ito itọọño ke uyo ubop ikọ.

3.1 Uyo Ubop Ikọ

[p] akeme ida ke akpatre nde ke ikọ. Uwɔdɔ́kpọ ado: kop ‘hear’, sọp ‘be fast’. Mbet usem emi ado ke owo ibenne enye itọọ̀nọ ikọ. Ke editań ke usɔń mfen, uyo ikọ emi idaaha ke iso ikọ ke Ibibio. Ẹko ekeme ediben enye ntọọ̀nọ ikpeghe ikọ, ke ikọ nte: isop-po ‘it is not lost’. Akeme edisańa nte amana iba ke ufuọd ikọ ke dana ikid ke isoppo ‘It is not lost’, nyemme ‘I do not want’.

[b] akeme ida ke iso, ufuọd, ye akpatre itie ke ikọ nte mme uwɔdkpọ ewọtto: bre ‘play’, baba ‘father’, ye biḃ ‘ask’.

[t] akeme ida ke iso, ufuọd, ye ke akpatre nde ke ikọ. Mme uwɔdɔ́kpọ edo: ta ‘chew’, ita ‘three’, tat ‘untie’. Ndusɔk ini ekeme iwet tad. Ke usem Ibibio, /t/ ye /d/ ekeme ida ke akpatre nde ke ikọ, ndudue ibaaha, ke dańa ikıt ke akpatre uwɔdɔ́kpọ odo. Yak idiọọ̀nọ ibo ke /t/ ye /d/ ekpeda ke iso ikọ, ikọ odo aya awuọọ̀nọ ńkpọ mfen. Uwɔdɔ́kpọ ado: ta ‘chew’ ye da ‘stand’.

[d] akeme ida ke iso ye ufuọd ikọ. Uwɔdɔ́kpọ edo: dıp ‘hide’, udara ‘African star apple’ (a kind of friut). Ndusɔk ini /d/ ye /t/ ewuana akpatre nde ke ikọ, ndudue ibaaha ke dańa ikıd ke mme uwɔdɔ́kpọ emi: ebod ‘goat’ ye ebot ‘goat’.

[k] akeme ida ke iso, ufuọd ye ke akpatre nde ke ikọ. Mme uwɔdɔ́kpọ edo: kara ‘rule’, ikań ‘fire’, sak ‘laugh’, taḃ ‘cheat/grate’

[Kp] uyo ikọ anye ami ada ke iso ye ufuọd ikọ kpọd. Mme uwɔdɔ́kpọ edo: kpe ‘judge/pay’, ekpe ‘lion’.

[f] akeme ida ke iso ye ke ufuọd ikọ. Mme uwɔdɔ́kpọ edo: fehe ‘run’, ufa ‘new’. Nduuńọ anam ediọọ̀nọ ke uyo ikọ emi idaaha ke akpatre nde ke ikọ ke usem Ibibio.

[s] akeme ida ke iso ye ke ufuọd ikọ kpọd nte ikıtte ke mme uwɔdɔ́kpọ emi: sak ‘laugh’, isań ‘walk’.

[m] uyo ikọ anye ami aba ke afıd nde ke ikọ nte ewọtto mi: ma ‘like’, ima ‘love’, imam ‘laughter’.

[n] akeme ida ke afıd nde ekıtte ke mme uwɔdɔ́kpọ emi: ndap ‘dream’, inem ‘sweetness’, unen ‘right’.

[ŋ] uyo ikọ ami akeme ida ke iso ikọ akeene uyo ikọ adaha akpere enye, nte: /k/ - ń.ka ‘association’, /s/ - n.sɔń ‘housefly’, /t/ - n.tan ‘sand’, /m/ - m.mọọ̀n ‘water’, /m/ - m.fa ‘stake’, /j/ - n.nyın ‘we’. Anyań amaana ada ke akpatre nde ke ikọ nte isań ‘walk’, ikọń ‘cough’.

[p] uyo ikọ anye ami akeme ida ke iso ye ke ufuọd ikọ kpọd nte ekıtte ke mme uwɔdkpọ ifań emi: nnya ‘garden egg’, anye ‘he/she/it’. Idaaha ke akpatre nde ke ikọ ke usem Ibibio.

[ŋw] uyo ikọ anye ami akeme ida ke ntọọñọ ikọ ye ke ufuọd ikọ nte ikitte ke mme uwadnkpọ emi: ñwed ‘book’, uñwam ‘assistance’.

[r] uyo ikọ anye ami ada ke ufuọd ikọ kpọd nte ewottọ ke uwadnkpọ emi: fre ‘forget’. Ndusak ini, uyo ikọ /d/ akeme ida ke itie /r/ akpedaaha ke usem Ibibio ikpaghoke se ikọ odo akeda ọnọ. Uwadnkpọ edo: udua ‘market’ (itie mme owo enyamma enyāñ edep ñkpọ) ye urua ‘market’ (itie emi mme owo enyamma enyāñ edep ñkpọ). Ake ododo ke otu emi anen.

[R] uyo ikọ anye ami asine ke ufuọd uyo utad ikọ ekootto ke edem edeme kpọd. Mme uwadnkpọ edo: toghọ ‘quarrel’, boghọ ‘pass by’. Yak inam yak edioñọ ke daña ewed uyo ikọ emi ado ‘gh’.

[ɓ] uyo ikọ anye ami asak asine kpa ke ufuọd ikọ nte ake anyoñ emi adogho. Mme abisii se isine ke uyo emi edo ‘gh’. Ukpaghore ñkpọ ado ke uyo ikọ anye ami asine ke ufuọd uyo utad ikọ ekotto ke iso edeme. Mme uwadnkpọ edo: feghe ‘run’, tigha ‘kick’, beghe ‘concern’. Mme uyo utad ikọ se ekoot ke iso edeme edo: /i, i, e, a/. Se ekoot ke edem edeme edo: /u, o, ɔ/. Mme uyo ikọ emi: /R/ ye /ɓ/ edo keed ke atu mme uyo ubọp ikọ ke usem Ibibio enọhọ mme andikpeeb mfina eti-eti.

[w] uyo ikọ anye ami akeme edida ke ntọọñọ ikọ, ye ke ufuọd ikọ nte ikitte ke mme uwadnkpọ emi: wet ‘write’, iwa ‘cassava’.

[y] uyo utad ikọ emi akeme ida ke iso ikọ, akeme edinyāñ nda ke ufuọd ikọ nte mme uwadnkpọ emi ewottọ: yem ‘search’, uyai ‘beauty’.

3.2 Mme Uyo Utad Ikọ

[i] uyo ikọ emi akeme ida ke iso, ye ke akpatre nde ke ikọ nte ikitte ke mme uwadnkpọ emi: inem ‘sweetness’, di ‘come’.

[i] uyo ikọ enye mi asine ke ufuọd uyo ubọp ikọ ke mme uwadnkpọ emi: tım ‘beat’, idim ‘stream’

[e] uyo ikọ anye ami akeme iba ke afid nde: iso, ufuọd, ye akpatre. Uwadnkpọ edo: ekpe ‘lion’, nem ‘delicious’, ibe ‘tasteless’.

[ə] uyo ikọ anye ami asine ke ufuọd uyo ubọp ikọ kpọd nte daña ikid ke uwadnkpọ emi: etak ‘small’, imak ‘short’.

[a] uyo ikọ anye ami ada ke afid itie - iso, ufuọd ye akpatre itie ke ikọ. Uwadnkpọ ọmọ edo: ata ‘sixty’, ta ñ ‘talk’, ita ‘three’.

[A] uyo ikọ anye ami asine ke ufuọd uyo ubọp ikọ kpọd nte daña ewet emi ke mme uwadnkpọ emi; fak ‘cover’, tak ‘grate’.

[u] uyo ikọ anye ami akeme iba ke afịd nde - iso, ufuọd ye akpatre nde. Uwadnkpọ edo: ubaak ‘half’, tut ‘fix something into a hole’, udu ‘rest’.

[ɸ] uyo utad ikọ anye ami ada ke iso ye ke akpatre nde ke ikọ. Uwadnkpọ ado ɸkɸ ‘personality’, ekpɸ ‘rat’.

[o] uyo ikọ anye ami ada ke iso, ufuọd ye ke akpatre nde ke ikọ nte ikitte ke mme uwadnkpọ emi: owo ‘person’, top ‘throw’, iso ‘face/front’.

[ɔ] uyo ikọ anye ami nko ada ke afịd nde ke ikọ nte daña ewet ke mme uwadnkpọ emi: ɔfiɔn ‘moon’ bɔp ‘build’, usɔ ‘your father’.

4. MFỊNA UKPEEB IKỌ IBIBIO KE UFỌKŊWED KE AKWA IBOM STED

Ikọ Ibibio ado ayọhọ usem emi anieehe afịd ndido usem daña usem mfen enieeñe. Mme ndido ke usem Ibibio edo: *ikọ enyiñ, adaditie enyiñ, ikọ edinam, adiana ikọ edinam, adiana ikọ enyiñ, ɔwọd itie, ayịd ikọ, ye ikọ ñkpaidem*. Mfịn emi, ibad ibad owo edisem usem emi. Ado ata ñkpọ mbọm edikitt nte umiaañ owo edi-iyakka ntọkeyin ammọ esem usem emana ọmmọ ke unana ntak. Edikappa enie udọñ edikpeeb nyañ nsem usem mfia owo ekekarake idañ nnyin emi ke ñkpọ nte isua aba mme duop mme inaañ akeboiyoke.

Usem Ibibio abọ mfiomo oto mme unie ọmọ ke uwak usañ. Mme nsio-nsio mfịna ebañña ke afañ ukpeeb Ibibio ke ufọkñwed ke Akwa Ibom Sted. Yak ideed mme mfịna ami ise ise keed-e-keed.

4.1 Unana mme andikpeeb usem emi

Ado ata ñkpọ mbọm edikitt ke idañ Ibibio, ke usem Ibibio anana ñkọd. Nduuñọ anam ediofọñọ ke umiaañ ufọkñwed ke Akwa Ibom Sted inieeñeke nti mme andikpeeb usem emi. Ndusak mme andikpeeb usem emi ke sted emi ibọhọ ukpeeb ndomokeed ito mme ntaifiok mfen.

Ke mfọniso, ado eti adunam edidiọññọ ke ufọkñwed ntaifiok ake Uyo esin ifik ke ñkọd usem emi ke edikpeeb usem emi tọññọ ke isua 1980 ekesiaha ufọkñwed emi. Ufọkñwed ukpeeb daña ekappa edo atitia ke Afaha Nsit idaha edem ke ukpeeb usem emi. Uwak owo eben ndad-mmanna ifiok kpọd ekpeeb usem emi. Odo, mme andikeep emi ikemme ye ibad owo se iyem idekpekpeeb. Bamgbose (1992) abo ke akikere imọ ado, ke mbio enieehe usem emi nte ndad-mmanna ñkpọ ekpena ebọ ukpeeb mbemiso ọmmọ ekekpeeb mbon mfen.

4.2 Unana ñwed se ewed ke usem Ibibio

Ñwed se ewed ke usem Ibibio iwakka ikikem ye umiaañ ibad owo ekpeyemme edikokood usem emi nnyañ mbọ ifiok. Awo iwettewet usem Ibibio ke mbaak. Mme andikpeeb usem emi ke ndad-mmanna ifiok kpọd ikanna ikpeeb usem emi mboiyọ ifiok idem ọmmọ nnọ mbio mfen. Ntak ado ke owo ikemeke adinọ awo se enye emiiniehe. Se awo anie ke akeme edinọ awo. Ekpenekke ese, ifiok ye mme ñkpoduogho mfen se usem emi anie abaññake eduuwem Ibibio, adọño mme ikpọ

owo ke idem kpòd. Ammò ema ekpòñ uwem emi, ifiòk emi ñko akeene amò anyòn. Ata uwak ifiòk, awo ndomokeed ikemeke edikop aba.

Mbaak ndifre, yak nnam nò afìd owo enie ifiòk ebo ke ikpehe ñkòk ifiòk ake ufòk-ukpeeb eseghe ñkpò ebaña usem ke ufòkñwed ntaifiòk Uyo emaeòòñò edikò nnyañ nwed nwed mbono mme nsio-nsio odunam ebañake mme eduuwem nnyin. Adunam emi adakka akeene ndìk emi òmmò enieehe ke usàk mbon Ibibio idiòòñòke aba daña etem ndidia Ibibio nte ekpañ iwa, atò mbooro, unam kadi mme utem eyop. Nnekke ñkòòm andikpeeb emi: Prof. Eno-Abasi Urua ye mme nsaña amò ke nti ekikere ammò ke ediwet eduuwem nnyin nsin ke usem nnyin.

4.3 Akpòsòñ mfaaña ke mme abisi Ibibio

Unana edinyimme ye akpòsòñ mfaaña anekke akpon ke afañ uyo ubòp ikò ye uyo utad ikò se usem Ibibio anie. Mfaaña anekke aba ke abaña uyo utad ikò. Ke ini usàk awo ebogho ke usem Ibibio anie uyo utad ikò duop (Essien 1990, Urua 2000, Umoh 1985). Ado, awo nte (Utip 1990) ate ke ado itiokeed. Mfaaña emi iyakka mme andikpeeb usem emi ediòòñò se ekpenam. Ekikere akpena ado keed ke mme ibad abiisi se iba ke usem Ibibio.

4.4 Unana adisem ndad-mmana usem

Ekpenekke ese, nduùñò anam ediòòñò ke usàk mbon Ibibio imaaha isem usem ammò aba, inyàññò iyak nditò ammò esem ñko. Usem Ibibio ayedo ñkpò mbed anò uwak awo. Ke usàk ufòkñwed mi ke sted nnyin, ukpusem ikò idañ ndufo, ewet ñkpò ukòòñ ke itòñ. Adunam emi ado ata ayòhò idiòòñò ke mbio se inam utò ñkpò ami, eba ke ekamba unana ndiòòñò-idem. Utò adinam ntom isinne ñkòd ke usem emi ke ndomo usàñ ndomokeed.

Ke ufòkñwed ntaifiòk ake Uyo, ye mme efaak eñwen idañ nnyin emi, ukpubip awo idañ ndufo ñkpò ke usem idañ, anye ayaubòòrò ke ikò mbakara. Ndusàk nditò ufòkñwed emi ekotto eñyàñ ebò ukpeeb ke usem Ibibio inieghe idorenyin ke usàñ ndomokeed. Ke ntak abuud, ammò isiyakka awo ediòòñò se ammò ekoot ke ufòkñwed.

4.5 Ukara inieghe nsòòñò nda ke mbed

Ukara etimme etañ nti ikò ebaña ndad mmana usem ke ñwed mbet, ado ammò isinne ndomokeed ke adinam. Ekamba ñwed mbed ukara (ake 1979 ye 1999), abo yak ukpeeb ñkpò ke ufòkñwed abiisi ado ke ndad mmana usem, mmiidogho anye ado ke usem emi esemme ke nkanñkàk ado. Mbed amaana atemme abo yak odunam ke ufòkmbed ake idañ nnyin – Nigeria ado ke usem mbakara, Hausa, Yoruba, ye Igbo. Ado, ibaaha usen keed ebenne usem ndomokeed ke otu emi esin ke adunam ke ufòkmbed ndomokeed. Afìd mfaaña ke ufòkmbed nnyin ado ke usem mbakara. Ke sted nnyin emi ñko, adunam ke ufòkmbed nnyin ado ke usem mfia awo.

Nso ido ntak emi usem ananake ukpono ato mme andinie enye? Nso ido ntak emi ukara miinòoghò oyoghò mkpañutòñ ke utò ekamba mfina ami. Ekpenekke ese, umiaañ ufòkñwed ke sted emi itieghe udomo ke usem Ibibio, inyàññò ikpekpeeb ndomokeed. Ukara isioghò uyo. Esàk ekòkàp inua ese. Nso ido nnyin ikponoke ndibe ukod ikan ifàkkò? Ikò mbakara aka, ikò mbakara añyòñ. Ñkpò emi anam Essien (2000) abo ke mbed ke afañ ndad mmana usem aba nte mbàñò, awuòòñòke ke inieghe nsòòñò nda. Yak ukara enie nsòòñò nda ke mbed se ibaña usem.

4.6 Eduuwem mme anie usem

Ibaaha asenowo ndomokeed aboho idiisem usem mbon mfen ke unie idañ imiidatta usàñ inyàñ ida iso. Uwak awo se miisemme ndad-mmana usem mme usem idañ ado enam idiòk eduuwem ye usem ado. Ete ye Eka eyin esàk ema ineme nneme ye nditò ke ufòk ke usem mbakara mbaak ma eyin adiòòñò ñwed. Adunam ye utò ekikere ntom edo ukwañ ido. Ke mme nsio-nsio ufòk-Abasi, usem mbakara ado akpan usem. Uwak mbon ufòk-Abasi ikanna ibòñ akam ke usem Ibibio aba.

Umiaañ ikwọ se ekwọ ye mme ukwọrọ-ikọ eyedo ke usem mbakara. Mme nsio-nsio ufokutom esehe ñkpọ ebaña mbak ñkpọ-ntippe ke sted nnyin emi enam adunam ammọ ke usem mbakara. Usem Ibibio asitatamma adak ata etak-etak. Eduuwem mfia awo abiat eduuwem nnyin ata eti-eti. Mbok! edaaña eda ikpad iba. Ke ima isem usem nnyin, eduuwem nnyin idiisoppo.

5. Ndad-mmana usem nte akpan ñkpọ esinne ñkọd ke obio

Ñkọd ye uforo abio ikweeñeke ke ndidia adiba ke idañ ñkem ukeed owo mme ñkpọ adifon ke idañ ikpọñ. Ñkọd ye uforo idañ daña Essien (2007) abo, aba nte akpasa, uwak ñkpoduogho nte mbre ukara, ifiok unam ñkpọ, ifiok ukaraukara, usine afon, ye mme ñkpọ ntoro mfen mmọ edoño ke esid. Ado akpan-akpan ñkpọ ammiisiwuogho ida yak ekit ke ñkọd ye uforo abio ado **usem**. Usem ado ndedjbe ñkpọ añwamma idañ keed ake adodo ke ayogho ñkọd. Ndad-mmana usem ado akpan ñkpọ asinne ñkọd ke abio nte daña ikit ke mme nsio-nsio ekikere ewette ke idak emi:

5.1 Adidianakeed

Adidianakeed ado adudu idañ. Idañ ake adidianakeed miibaagha, ñkọd ñko ikemeke adiba ke utọ idañ odo. Mbio esemme usem idañ ammọ enie ifiok keed abogho inam ommọ enie ime enyāñ enim idem ommọ ke akpanikọ. Utọ ñkpọ ntom anam ommọ ekere nti ñkpọ ebaña idem ommọ. Usem ado ata ekamba ñkpọ utom anamma yak mme owo ekit idem ommọ nte ubon keed. Akposon usem ikọ mbakara iyakka yak nnyin inie ukem ekikere ye keedeken. Inyāññọ iyak ñkọd asim abio nnyin ayogho ayogho. Ke esen idid, idañ China ye Japan, enekke enie uforo ye edidiana keed akeene usem ammọ. Ntak emi anam yak nwed emi abo ke ima akpaanekke aba, akpedo idañ Akwa Ibom mme ake Nigeria enie usem keed kpod.

5.2 Ñkọd ke afañ unyam urua

Thompson (2003) anie ekikere abo ke udiogho usem idañ akeme ediñwam ndubeghe adinie nsogho nda. Ñkpọ nte utem eyop, uben iwa nnam kadi, utuak ukod mme utem mmanyaña, enekke efon ke usem se edioğho ye mme andinie utọ ubokutom emi. Edinam ye mme ubokutom ntom enekke enwam usem ye ubokutom emi. Ekpenekke ese, mme idañ nte Japan, China ye mme idañ se inieeñe oyogho ñkọd ekama usem idañ ommọ enam afid ndubeghe nte unyam urua, ukara ukara. Awo Ibibio akpekekik ayin eka amọ (akop usem) ke urua Aba, ammọ ekeme isop nnam akpanikọ ñkan edikama nsio-nsio usem. Ammọ eben usem ammọ esin ke eduuwem ye adunam ammọ afid-afid. Usak awo emaeaka urua edidep ñkpọ, ese emaedidep ñkpọ ñkeene idañ ebottto ñkpọ urua ado. Usem idañ odo ado akpan idiogho se inwam ke afid ndaha. Urua akeme inyama afon akeene usem ewette ke idem ñkpọ urua ado.

Mme adep urua edioğho se eyem akeene idañ ebottto utọ ñkpọ urua odo. Usem ado ñkukweeñe idiogho akemeke edinam mme anyam urua esedia ekamba udot. Ñko, nkọ udua aseadakka udua. Akeme inyāñ nnam urua atak awo. Crystal (1997) abo ke ifiok ye ima mme awo enieghe ebaña ñkpọ ukañ ammọ esine ke ndad-mmana usem.

5.3 Mbrey ukara

Usem idañ ado ñkpọ anogho awo ayogho unen adikeene ñwanna ke mbrey ukara. Ndusak ini, unie idañ esibọ ayogho inemesit edikit daña isen awo ekeene esem usem ammidogho usem emana ammọ. Akpedo anam ndubehe, ekeme isop mbọ anye ñkpọ ndep efid ini. Akpan-akpan ke ini umek awo, ndad mmana usem ado ñkukweeñe idiogho, amaasem yak asaña akekem ye mbed usem.

6. Nsoğho Ikọ

Usem Ibibio ado ayọhọ usem ke idem amọ. Anye anie afịd ñkpuduogho daña mme usem mfen enieñe. Ibaaha idañ ndomokeed aniehe ayọhọ ñkọd nte Japan ye China se mibenne usem idañ ammọ isin ke edinam. Mbaak isin eti ñkọd inọ usem Ibibio, ana esin ifik ke edikpeeb enye ke afịd ndaha ke mme ufọkñwed. Ukara ikpinaaha ebọbọp mbed kpọd. Akpena ammọ enam yak mbed emi enie nsọọñọ nda. Yak ukara etañ ke inua enyāñ enam ke ubọk yak mfọon ekikere ammọ eñwam idañ daña akpedo. Yak ukara enọ mbon ebọhọ ayọhọ ukpeeb ufañ ke edinọ ammọ utom ke mme nsio-nsio ndaha ufọkñwed nnọ ekpeeb usem ami.

Se eñwana itañ ado yak ukara ekoot mbio se imaikibọ ukpeeb ke ñkọk ifiọk usem Ibibio, enọ ammọ utom ukpeeb usem emi mbaak usem anie eti ñkọd. Yak mme ete ye eka ntọkeyin ekuudat nte ado idiọk ñkpọ nditọ ammọ edikpeeb nnyāñ nsem usem emana ammọ/usem idañ. Usem, anye ado ñkukweeñe idiọñọ idañ. Afịd-afịd ñkpoduogho uwem emi esine ke usem. Yak ekpeeb enyāñ esem usem ke aya afon.

Mme Ñwed Nduuñọ

Okon, E. A. (2023). Minimalist Account on Interrogative Word Movement in Ibibio. *UNIUYO Journal of Humanities*, 27(2), 1-17.

Okon, E. A., & John, E. A. Combinatory Possibilities and Linear Sequence in Ibibio Verbal Morphology.

Bamgbose, A. 1990. Speaking in Tongues: Implication of Multilingualism for Language Policy in Nigeria. National Merit Award Winners, Lecture, Kaduna: The Board of Trustees of the Nigerian Merit

Chomsky, N. (1968). *Language and Mind*. New York: Harcourt Brace and World.

Connel, B. 1991. Phonetic Aspects of Lower Cross Languages and their Implications for Sound Change. Ph.D. Dissertation. Edinburgh: University of Edinburgh.

Connel, B. 1994. The Lower Cross Languages. A Prolegomena to the Classification of Cross River languages. *Journal of West African Languages* vol. XXIV (1): 3-46

Crystal, D. 1997. *The Cambridge Encyclopedia of Language*. 2nd edn. Cambridge: Cambridge University Press.

Edung, M. 2004. Foreign Language Literacy and Aspects of National Survival. The Case of Nigeria. In Egharevba, C. (ed.). *Uyo journal of humanities*. Uyo: Robert Minder International Limited. Vol. 9.

Elugbe, B. 1990. National Language and the National Language Development in Emenanjo, E. (ed.). *Multilingualism, Minority Languages and Language Policy in Nigeria*. Agbor Central Book 10 -19.

Essien, O. 1990. *A Grammar of the Ibibio Language*. Ibadan: Ibadan University Press.

Essien, O. 2003. Linguistic Variations among the Small Minorities of Akwa Ibom & Cross River State. Okon, E. & Margaret Okon (2003) (Eds.) *Topical Issues in Sociolinguistics: The Nigerian Perspective*. Port Harcourt, Nigeria: Emhai Printing & Publishing Co. pp. 387-399.

Essien, O. 2010. *Vital Aspects of Linguistics*. Port Harcourt: M. & J. Orbit Communication Ltd.

- Emenanjo, E. 2002. 'How Many Nigerian Languages are there? Issues on the Definition and Identification of language'. Keynote Paper Delivered at the Valedictory Symposium in Honour of Professor Kay Williamson at the University of Port Harcourt. April, 10 – 11 – 2002.
- Federal Republic of Nigeria. 1979. *The Constitution of the Federal Republic of Nigeria 1979*. Lagos: Federal Ministry of Information.
- Federal Republic of Nigeria. 1999. *Constitution of the Federal Republic of Nigeria 1999*. Lagos: Federal Government Press.
- Greenberg, J. 1963. *The Languages of Africa*. The Hague: Mouton & Co.
- Hudson, R. 1996. *Sociolinguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jeffreys, M. 1935. *Old Calabar and Notes on the Ibibio Language*. Calabar: H.W.T.I Press.
- Kaufman, E. 1968. Ibibio Grammar. Ph.D Dissertation. The University of California, Berkeley.
- Okon, E. (2012). Argument movement in Òdà syntax. M.A. University of Uyo.
- Umoh, F. 1985. Aspects of Ibibio Phonology: Autosegmental Approach. M.A. Project Ibadan: University of Ibadan.
- Urua, E. E. 1996. Languages or Dialects? The Linguistic Situation in Akwa Ibom State. *Journal of Humanities*, David Eka (Ed.). Vol 4: 50-65
- Urua, E. 2000. *Ibibio Phonetics and Phonology*. Cape Town, South Africa: CASAS.
- Williamson, K. 1989. Benue-Congo Overview. In Bendor-Samuel (Ed.). *The Nger-Congo languages*. London: University Press. pp. 247-274.